

Ciddi ədəbiyyat yamanın vicdan sarsıntısından sonra yaxşıya çevrilməsini, yaxşının yamanlaşmasını ayrıca bir "ləzzətli" izləyir

ləzzət almağın üçündür. Sənət mənə başını qatmaq ədalət olmalıdır. Sənət mənə ağıllandırılmışdır, sənət mənə yaramaz rəhbərlərə qəzəbləndirilmişdir. Sənət mənə və çevrilməyi yaxşı adamlar etmək üçün olma-

ART müsahibə

Müsahibimiz filosof,
ədəbiyyatşünas
Niyazi Mehdirir

- Fəlsəfi düşüncələri ifadə etmək üçün hansı üsul daha effektivdir: nitq, yazı, film, emosiya, yoxsa başqa bir ifadə forması?

- Sorunuz, sanki sadədir. Di gəl, çoxgözlü cavab tələb edir. Sorunuz hətta büdrəyə-büdrəyə monozuqla sınırdı elə durur ki, sanki bu dəqiqə ora yoxlacaq. Nə deməkdir fəlsəfi düşüncəni emosiya ilə ifadə etmək? Nədən çıxır fəlsəfini nitqlə, yoxsa yazı ilə ifadə etməyin dəyəri haqqında sual? Mənə belə suallardan heç bir dərinlik açılmır. Keçək film, duyğu yoxsa başqa ifadə, yəni bildirmə formalına. Rusların "priçin" sözü yunancanın "para-bola", yəhudilərin "məşal" ("mə-səl") sözünü bildirmək üçün düzəldilib. O qədər fəlsəfi ideyalar var ki, məsələnin dilində deyilib və bununla da mədəniyyəti silikolayıb. Əgər antik dönməni götürsək. Ləzizli Diogenin kitabı belə güclü fəlsəfi dedilərə doludur. Əski Yunanıstanda ünlü bir filosof vardı - Zenon. - onun haqqında Diogen xəbər verirdi ki, bu filosofa görə, oğur varlıq çoxlu nöqtələrə bölünüb, Axilles yarıya heç vaxt beş-on metr irəlində gedən tsəbağaya çata bilməz. Çünki varlıq bölünməz bir deyilsə, onun hər kəsimi, səqmenti saysız kəsimlərə bölünəcək. Deməli, Axilles tsəbağaya çatmaq üçün bu sonsuzluğu qaçır qurtarmalıdır. Sonsuzluğu isə qurtarmazlıdır. Diogen kitabında fəlsəfi ehlərdən biri olan əslaqla bağlı da liginə məsəllər vardı. Öməyin, Sokratın davamçılarından olmuş Aristip ədədə söyləmişdi: başqa kişilərə yazdığına görə fəhişlərdən üz döndərmək olmaz. Onda görək gəmiyə də minməyəsən ki, ona başqa-

dan port olmayıb deyir: bəlqiç bəlqiç tutanda düzlu su sıçratılmağa dözməlidir. Böyük bəlqiç tutmaq üçün mon niyə çıxır qarışıq su sıçrantısına dözməyim? Çallıkdə yaşayan Diogen küt pohləvanlar haqqında demişdi: onlar mal və donuz atından yığılmış bədənəldir. "Sağlam bədənədə sağlam ruh olar" deməyi sevənlərə bu, yaxşı cavabdır. Fəlsəfi düşüncəni zənginləşdirmiş məsəllərə Bektəşli fikrətlər, təsavüfi hekayətləri və Zen-buddizim ədəbiyyatı doludur. Əl-Huevirədən məsəl qalıb. Söyləyir ki, Şah dərvişə rast gəlməyə deyir:

- Məndən mükəfat istə. Darviş:
-Mən qullarımdan mükəfat istəmirəm.
Şah:
-Bu nə deməkdir? Darviş:
-Mənim iki köləm var ki, sənin yiyəndirlər. Biri tamah, o biri umacaq.

Dəhşətli fəlsəfi ideyanın bir bərməq jesti, bir davranış eyləmi ilə bildiriləmi tarixdə çox olub. Bu konuda Zen-buddistlərin düşüncədə dünyəsində böyük rolu var, əslində Molla Nəsrəddində də xeyli fəlsəfi jestlər tapmaq olar. Tarixin başlıca dövəmlərində fəlsəfi düşüncələri ən güclü bildiren arədlər diskursiv mətlər və ya çağdəş terminologiyaya ilə desək, diskursivlərdir. Bunlar zəncir kimi düzənməyi sözlərdən yapırırlar deyimlərdir. Ancaq mistiklər və ind-

da filosoflarda elə boxt ki, adamlar onlardan çözü bilmədikləri düşüncələrini soruşsunlar. Axtı bızədə adamların çoxu problemlərinin "adını bilmir". Bu ona oxşayır ki, adam başını ağrıdığını ağriya görə bilir, ancaq nədən ağrıdığını bilmir. Hərçənd daha pisi də olur. Adam ağır xəstədir, ancaq bilmir ki, xəstədir, biləndə isə gec olur. Öməyin, çağdəş Azərbaycanca "bir mənə nə olacaq" xəstəliyi var. Hamı, elə sızilə danşan mon də bu xəstəliyin əclaf, alçaq dolaşqlarından qurtula bilmir. Monim kimi adam, haradasa qurtulur, ancaq bir də ayılıb görür ki, başqa yerdə yenidən onun tələsinə düşüb. Hamı yaramazlığının başlanmasını özündən götürür, özündən dışarıdan götürür. Məsələn, belə düşünür: "ona görə alçağam ki, mühitim belədir", "ona görə rüsvətxoram ki, hamı elədir", "ona görə qabağa dürtülüb qapıram ki, tərponməsəm, hərif yerində qalacam".

Bütün yaşamımız bu fəlsəfənin ləhinə güdəmim nə argumənt verə. Ancaq arənlər o kəslərdir ki, özərləri yaramazlığın zəncirindən çıxarı, ağrıyı bir nəqəyə qəyub deyir, mon heç kimin pisiyinin davamçısı olmadan buradan başlayıcam və elə olacam ki, başqasının pisiqlikəinə bəhanə verməyim. "Ərənlər" sözünü elə-bələ işlətmədim, sufi gələyində arənlər böyük iman, yaxşılıqlar sahibidir. Bizim bu səbbəhtimizdə də anlam monim üçün problemlərimizi bilməkdir. Biz xəstəliyimizi, diaqnozunu bələ ulus olmalıyıq. Bu əsan deyil, çünki "həkimlərimizin" sufi, yəni millət vəkilləri, filosoflar, siyasiylər, hətta jurnalistlər də yaxşı həkimlər deyil. Ancaq yəno də ölməz soyumamalıdır. İndi isə sorunuz ikinci kəsiminə cavab verim. Adamlara Allahı pədaş kimi, ağa kimi, zalım relik kimi qavramda daha əsandır. Buna avtoritə di deyirlər. Froydun davamçısı Erix Fromm humanist di modelini təqərlər. Bu modelə insan Allahla qorxduğuna

Dəhşətli fəlsəfi ideyanın bir bərməq jesti, bir davranış eyləmi ilə bildiriləmi tarixdə çox olub. Bu konuda Zen-buddistlərin düşüncədə dünyəsində böyük rolu var, əslində Molla Nəsrəddində də xeyli fəlsəfi jestlər tapmaq olar. Tarixin başlıca dövəmlərində fəlsəfi düşüncələri ən güclü bildiren arədlər diskursiv mətlər və ya çağdəş terminologiyaya ilə desək, diskursivlərdir.

yamılmıramsa, ünlü sufi qadın Rəbiyyə bu sevgini formulu etmişdi. Bizim adamlara çatmayan nəsnə isə başqa di fəlsəfəsidir. Bu fəlsəfi Kəntlə bağlıdır və deyir ki, son Allah ona görə bağlanmışdır ki, onun olması yüz faiz ayındır. Allah inam sənə mətli edirsə, yaşamı mənalı edirsə, yəni ki, bitün bunları inamına argumənt biləsən.

- İnsan tələmi nə qavraya biləcək potensiyala malik bir varlıqdır?
- Sözü, heç bir canlım üreyi Tanrıya açılmayıb, onların üreyi Tanrıya möhürüdü. Yalnız sufiyən (kimlərə bura məkkləri də artırlar) cürbəcür düşüncə arədləri ilə Allahdan xəbər tuturlar. Öməyin, əsası tapmaq axtarısında insan düşünür ki, olayların əsası varsa, əsəllərin əsası da olmalıdır. Ancaq bir kədorli faktı söyləməliyik: insanları gıy Allah yəniöləmləni olan süür insanları Allahdan əzdirən ən başlıca nəmonə də ola bilər. Rafiq Tağın ölümlünü sifariş verən kim olubsa, gümən ki, bunu Allah üçin ediyini düşünüb, ancaq bu düşüncəsi Allah yolundan azmağa tipik örməkdir.

- Enək sənət müstəvisinə: məğdur sual var: "Sənət nə üçündür?" Buna əksər insanlar "Sənət sənət üçündür" cavabını verirlər. Sızə, ədəbiyyatın "yaxşı insan" yaratmaq cəhdləri doğrudurmu və effektivdir?
- Yox, əzizim, əksər insanlar "sənət sənət üçündür" formulasını anlaya bilmir. Onlar tələb edirlər: sənət mənə öyləndirmək, monim

ludur. Əslində, "sənət sənət üçündür" prinsipində yapılmış böyük əsərlərin sayı elə də çox deyil, abstraktizm, kubizm, avəraqd musiqinin bözi örməkləri... Çaxımızda elə əsərlər inəni tutacaq. Əslində insanın ağı, istəkləri, duyğuları, idealları üçün olan sənət əsərləri indiki qat-qat çoxdur. "Sənət sənət üçündür" prinsipində həyəcanlan, qorxan sevrə məktisistləri idi, gıy qorxurdular ki, bələ sənət o birlərinin yerini tutacaq. Ancaq sənətlər aydın oldu ki, "sənət sənət üçündür" prinsipində olan bədi əsərlər çox ola bilməz.

- Ədəbi mətlərdəki şəx obrazı realliqlə uzlaşırımı? Yəni, "mətlərdə xeyli idealləşdirirlər, şəx mənlə itiqəmədə şişdirilr" fikri ilə razısızımı?
- Bəli, rəziyəm. Min dəfə gördüyümü yəmanı və yaxşını fətkopiya prinsipində sənədə görmək axırda bezdirlər. Ancaq yaxşını idealləşdirməğın, yəmanı məksiməlləşdirməğın sənədə bir qənamu var, müəllif elə etməlidir ki, sənə şirtirməyə də, idealləşdirməyə də rəziqlə baxsın və bundan həzz ələlan. Bir də hər böyük əsərdə sosial məsələlərə reaksiya ilə yanaşı, sənət üçün də moəqlar olur. Yəni istəddə əsərlər başqa sənətlər üçün yeni di, yeni görükdürmə vasitələri verirlər. Haqverdiyev yaşadığı dünyanı göstərib bu dünya haqqında çağdəşlərə hansısa ideyaları aşılamışdı. Ancaq, axı, o həm də bizim söyləmə, həkəyat dilimizə yeni ritim, yeni söyləmə tivrü vermişdi. Vaqif İbrahimgönlünə də xeyli tə-

Froydun davamçısı Erix Fromm humanist di modelini təqərlər. Bu modelə insan Allahla qorxduğuna

maşaları ideyalardan çox, sənət üçün idi. Kamal Abdullanın "Unutmağa kimsə yox" romanında mötərizələr bolluğu gerçəklik üçün deyil, sənət üçündür. Mixail Baxtin yazmışdı ki, Dostoyevskinin romanlarında söyləm, narrasiya, təhkiyə polifonikdir. Yəni onun personajı alovlu danışanda birdən sanki etiraz eşidib duruxaraq həmin etiraza cavab vermiş kimi sözünü davam etdirirsə, deməli, burada çoxsəslilik var. Kamal Baxtinin çoxsəslilik ideyasını çoxmötərizəliyə çevirir. Hər mötərizə tekstə başqasının səsinə əlavə edir. Bu yenilik sənət üçün olan yenilikdir.

- Ədəbiyyatın - dastanlar timsalında xeyir və şər mübarizəsində xeyirin yanında olması əks effekt verə bilərmi? Nəzərə alsaq ki, şər də özünün şər olduğunu qəbul etmir, onun da öz yolu var və bu yolda özünü düzgün sayır və nəticədə dastanlarda xeyirin qalib gəldiyini görüb özünü xeyir sanaraq qarşısındakı ilə mübarizə aparır və mübarizələr, müharibələr davam edir. Sizcə, dastanlarda, əksər ədəbi mətnlərdə şər qalib gəlsəydi, hər iki tərəf (xeyir də şər də) özünü xeyir sandığından sonda məğlub olacağını düşünərək mübarizədən boyun qaçırmazdılar mı? Belə olduqda mübahisələrin həlli mübarizələrlə deyil, tamam başqa, daha sivil müstəvidə həll olunmazdı mı?

- "Sivil müstəvi" deyəndə güman ki, siz mülki müstəvinə yox, sivilizasiya müstəvisinə deyirsiniz. Azərbaycanda bu sözün işlədilməsində gülcüncə bir sapıntı var. Türklər "sivil toplum" deyəndə mülki cəmiyyəti nəzərdə tuturlar və bütün dünya da onları başa düşür. Biz isə "sivil"i sivilizasiyanın sinonimi etmişik, ona görə də "sivil toplum" deyimini yanlış olaraq "uyqar toplum", yəni sivilizasiya cəmiyyəti anlamında işlədirik. İndi isə sorununuzun o biri kəsimi haqqında. Sənətdə şərlə xeyirin əlaqələri, yerdəyişmələri haqqında o qədər yazılıb ki, artıq onlardan danışmaq elə də maraqlı deyil. Kefli İsgəndər bizim şəriət əhli üçün şərin parlaq daşıyıcısı idi, ancaq Mirzə Cəlilin özü üçün dəyərli insan idi. Dastanlar xeyir və şəri simmetrik kontrast prinsipində verməyə meyilli olublar və bu, sonrakı ədəbiyyat üçün elə də ilginclik olmayıb. Hərçənd dünya dastanlarında istisnalara da rast gələ bilərik, özəlliklə paxıllığın sonucunda korlanmış dostlar məsələsində. "Kitabi-Dədə Qorqud"da qırx igid, beləcə, paxıllıqdan qırx xainə çevrilir. Ciddi ədəbiyyat yamanın vicdan sarsıntısından sonra yaxşıya çevrilməsini, yaxşının yamanlaşmasını ayrıca bir "ləzzətlə" izləyir. Yadınıza salın Nizaminin Xosrovunu. Cavidin İblisi də söylədiyi düz sözlərə görə xeyli rəğbət qazanır. Sənətdə bacarığı sınağa çəkmək prinsipi var. Haçansa rəssamlıqda və ədəbiyyatda bu, totalım, yüksək oxşarlığa, yəni realizmə çatmaq bacarığı idi. Modernizmdə bu bacarıq yerini başqa bacarıqlara verir. Yerini, totalım, verir gündəlik bilinclərin sənətə yaraşdırmadığı nəsneləri sənət faktına çevirmək bacarığına. Həndəsi fiqurlar sənət formaları sayılmırdı, Maleviçin "Qara kvadrat"ı saydırdı. Avangard musiqi xeyli "pis" səs fakturalarından gözəl musiqi materialı yadırdı.

- Əksər müasir sözlərin həqiqi kökündən uzaq düşməsi, deformatsiyaya uğraması nitqin enerjisinə təsir edirmi? (İnsanlar qullandığı sözlərin (daha çox fellərin) qaynağını anlayaraq danışsaydı, nəşə dəyişərdimi?)

- Bircə onu bilirəm ki, sözlərin iki-üç min öncədən gəldiyini biləndə dilini də sevirsən, türkdə, azəriyədə heyran olursan. Rəhmətlik Mirzə Seyidov "matım-qutum" sözündən "qut"u çıxarıb göstərəndə ki, əskidən türklər ruha qut deyiblər, bizi dilimizə kosmosa salırmış kimi saldı. Firudin Ağasoğludan oxumuşam ki, əski hatların, - hetlərdən öncə Anadoluda yaşamış ulusun qonşuluğunda yaşamış qaşqaylardı "kapaz" sözü vardı. O indiki "kəpəz"dir. Türklər pambığa "kəpəz" deyirlər, başın kəpəyi də bu sözdəndir. "Kəpəz" başı qarlı bir neçə dağın adıdır. Bax, dilimizdə nə qədər sözlərin əski köklərini biliriksə, o qədər də dilin üstündə əsmək istədiyiniz nəsne, fakt olur.

Müsahibəni hazırladı:

Sərdar AMİN